

Egy tömeghisztéria mozaikdarabkái

ZÁVADA PÁL: *EGY PIACI NAP*

Jó példa Závada Pál legújabb regénye arra, miként variálódhat egy téma az író műhelyében, és miként keresi helyét és formáját az életműben. Tavaly októberben az alkotó szülőhelyén, Tótkomlóson lezajlott író-olvasó találkozón a szerző egy kérdésre úgy válaszolt, hogy az 1946-os kunmadarasi zsidó pogromról szóló történet – az *Egy piaci nap* ennek az eseménysornak az irodalmi feldolgozása – képezhetne volna a *Természetes fény* című regényének egy fejezetét. A szerző több okból másként döntött. A sokszáz oldalas korábbi regényét terjedelmileg nem szeretne volna növelni, amelynek cselekménye nagyjából az író szülőhelyén játszódik. A Kunmadarason történeteket nem akarta Tótkomlóra „telepíteni”, noha a fikció szabály nélküli szabályrendszerében – tehetnék hozzá – ezzel az eljárással is élhetett volna.

Ilyen, bevallottan szerzői megfontolások is magyarázzák, hogy önálló mű született az 1946. május 21-én a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kunmadarason lezajlott pogrom eseménykrónikájának felhasználásával. Nem dokumentumregényről van szó, még akkor sem, ha a látszat erre utalhat. Závada magától értetődő regényírói helyzetet alakított ki magának azzal, hogy a település nevét megváltoztatva (Kunmadarásból Kunvadas lett, a létezőből egy nem létező), a nyomozati és a bírósági anyagok alapján rekonstruált történetre építve látott neki az elbeszélésnek. A valóság vázára (nevezzük így a kunmadarasi pogrom dokumentálásából kinyerhető adatokat és tudnivalókat) húzta rá a megkonstruált, ilyen értelemben szerzői történetet. Helyet hagyott a regényírónak, akinek kezét nem köti a történet csak tényekre és adatokra szorítkozó szakmai kérlelhetetlensége.

A regény narrátora Hadnagy Sándor helybeli tanító felesége. Férjét a háború alatti tevékenységéért perbe fogták, és ez a tény 1946 tavaszán akarva-akaratlanul döntő hatást gyakorolt a kisváros mindennapjaira. Az elbeszélői pozíció rétegzettségéé nem is kérdéses. Hadnagyné Csóka Máriának az azokban a napokban és hetekben vezetett feljegyzései jegyzőkönyvszerűen képezik a regény teljes szövegét. Minden, amit látunk, megtudunk, megtapasztalunk, Csóka Mária észlelése. Felfogásának tágassága vagy korlátozottsága az olvasó horizontjává válik, mert annyit tudhatunk, amennyit ez a bevallottan nem mindent tudó elbeszélő. Ezt folyamatosan hangsúlyozza a szöveg azzal, hogy Hadnagyné feljegyzéseiben állandóan jelzi, mi az, amit személyesen átélt a történésekből, és mi az, amiről csak mások elbeszélésén keresztül, hallomásból értesült. Pergő cselekményű a történet, amely kis térben, de folyton változó helyszíneken játszódik. A szöveg dinamikáját és vilódzását ezzel az eljárással is biztosította a szerző. Hiába dolgozik az asszonyban – ahogyan ő fogalmaz – a „csillapíthatatlan mehetnék”, mindenütt mégsem tud jelen lenni. Az elbeszélői nézőpont más módon is differenciálódik. A piacon kitört pogromról a mesélő elszalad. Nem is annyira testi épségét féltve, mint inkább a borzalmas látvány elől menekülve. Ez nem kevesebbet jelent, mint azt: még annál is kevesebbet lát, mint amennyit láthatna. Az észlelői és elbeszélői önkorlátozás emberileg érthető, amit alátámaszt, hogy a „pokol elszabadulásának” nevezte a tojást áruoló Grósz-házaspárra rátámadó tömeget. Ez az eljárás – a narratív hiány – meg-

nyitja az utat abba az irányba, hogy utóbb egyszerre nehezen, hiányosan és bizonytalanul lehessen rekonstruálni: mi és miért történt a kunvadási piactéren azon a május 21-ei piaci napon. A regény tétje pedig alighanem ez.

Kétségek között akarja hagyni olvasóját Závada Pál. Vélhetően azért, hogy befogadóként igyekezzünk megküzdeni a valóságértelmezés csapdákat, kibúvókat, ál- és látszatértelmezéseket egyszerre kínáló feladatával. Ezzel egyidejűleg igyekezzünk a véres eseményekhez vezető okokat darabonként összeilleszteni. Az írói világképből nem kizárólag az a kézenfekvő következtetés vonható le, hogy a politikai indíttatású, az ideológiával átitatott megközelítések nem vezetnek, mert nem is vezethetnek el a megoldáshoz. Sokkal nyugtalanítóbb, hogy akkor sem feltétlenül jutunk el az események mozgatórugóinak a megfejtéséhez, ha elfogulatlanul, kizárólag a tények figyelembe vételével teszünk erre kísérletet.

A regény nem csak arra példa, kik és hogyan igyekeznek tendenciózus értelmezésükkel a saját szájuk íze szerint magyarázni a történeteket. A pogrom három halálos áldozatának tragédiája parancsoló erővel nehezedik a helyi közösségre, valamint áttételeken keresztül az ország közvéleményére. (Ekkor zajlanak a párizsi béketárgyalások.) A válaszadási kényszer egyetlen kérdésbe sűrűsödik: mi vezetett el a lincselésekhez. Adható-e erre bármilyen, a logika szabályait követő magyarázat?

Závada Pál legújabb regénye nem először és vélhetően nem utoljára a magyar történelmi bűnökkel való szembenézés elmaradásáról szól, vele a közelmúlt feldolgozatlanságáról. Hogy mindezek nem önmagukért elvégzendő társadalmi cselekvéssorok, nem egy nagyobb közösség (nemzet, ország) szellemi luxusa, arra éppen az olyan következmények figyelmeztetnek, amilyen a kunmadarasi/kunvadási pogrom kétségbevonhatatlan valósága. A háttér megértéséhez és megismeréséhez adalék, hogy a regény helyszínéül szolgáló kisvárosból a vészidőszak alatt közel kétszáznyolcvan zsidót hurcoltak el, közülük hetvenen tértek vissza. Nem történelmi, nem elvi szinten vetődik fel a zsidó–magyar együttélés legkritikusabb időszakának megannyi dilemmája a második világháború lezárulása után, hanem a hétköznapi kérdések és válaszok vaskosságával. A helybeli zsidó vagyonokra sokan tették rá a kezüket, és számukra „kényelmetlen” volt, hogy ezek gazdáit visszaverték a haláltáborokból. A részvét, a szolidaritás és az együttérzés helyett gyűlölet, féltékenység, és, hangozzék bármilyen ellentmondásosan, a meglopottság érzése keríti hatalmukba azokat, akik kénytelenek visszaadni a deportálások után birtokukba került vagyontárgyakat. (Nincs ebben semmi helyi sajátosság. Az egész országban ez volt a láttelel.) A regényvilág ábrázolása szerint a megmaradt zsidók igyekeztek ott folytatni iparos és kereskedői tevékenységüket, ahol korábban kényszerűen abbahagyták. Sokuk anyagilag kedvezőbb helyzetbe került, mint a nap-számosként dolgozók többsége. Az általános szegénység, amely nem egy esetben az éhínséggel és az alultápláltsággal volt határos, olyan társadalmi elégedetlenség megképződésének jelentette az alapanyagát, amely robbanással fenyegetett. Gondoljunk arra, hogy az antiszemita ideológia egyik alappillére a holokauszt előtt is a jobban, tehetősebben élő zsidóságot állította szembe az egzisztenciálisan tőlük leszakadó többségi társadalommal. E szélsőséges politikai nézet nem egyszerűen az ellenségkép megalkotását tartotta elsődleges feladatának, hanem összeküvés-elmélettel helyettesítette a kelet-közép-európai társadalomfejlődés 19. száz-

zad végi és 20. század elejének magyarázatra szoruló sajátosságait. Vagyis teljes mértékben figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy például Magyarország esetében a kiegyezést követő évtizedekben a földbirtokos nemesség a gazdaság és a vállalkozás világának lehetőségeivel nem kellő mértékben élve inkább az állam- és közigazgatás felé fordult. Hivatalokat vállalt cégalapítás helyett. Innen érthető meg, miért és hogyan vált túlreprezentálttá a zsidóság a hazai iparban és kereskedelemben. Ezek mellett olyan értelmiségi foglalkozási ágakban, amilyen az ügyvédi, az újságírói és az orvosi pálya.

Az *Egy piaci nap* elbeszélésének rétegzettsége az eddig tárgyaltakon kívül más-
sal is alátámasztható. Hadnagy Csóka Mária férje ellen népbíróági eljárás zajlik. A per részleteinek tárgyalása bőséges terjedelemben kapott helyett a nagyprózában. A jogi eljárásnak legalább három jellemzőjét érdemes figyelembe venni. Elsősorban, hogy ennek részleteiről elfogulatlanok a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető személy, a feleség számol be. Bármennyire törekszik, hogy ezt tényszerűen tegye meg, erre szerepéből következően csak korlátozott mértékben alkalmas. Az írói ábrázolás összetettségét jelzi, hogy a feleség portréjából egy olyan felelősségteljesen, etikusan gondolkodó ember képe rajzolódik ki, aki ebben a vonatkozásban magasan felette áll a kunvadási mikrotársadalom szinte valamennyi szereplőjének. Az elfogultság és az elfogulatlanság sajátos kettőse a nő. Igazi regényalak. Férjéről is kritikusan fogalmaz: „Mondjuk '44 májusában már énszerintem se volt valami okos dolog a kunvadási főtéren [...] a német csodafegyverekről” lelkendezni, ahogyan azt a földrajz–biológia szakos tanár tette. Ugyanakkor az is igaz, hogy az idézett kijelentés ellenére a tanár nem náci, noha ennek figyelembe vételével sem válnak rokonszenvenné a helyi piacon tett megszólalásai. A regény szövegvilágából ezzel összefüggésben az is érhetővé válik, hogy a német csodafegyverek legendája sokak számára arra szolgált, hogy maguk előtt is hihetővé tegyék: soha nem következhet be a legrosszabbnak hitt háborús forgatókönyv, a szovjet megszállás. Másodsorban, a népbíróóságokat – ez szövegszerűen is többször szerepel a kötetben – a hazai közvélemény jelentős része kommunista befolyás alatt álló szervezeteknek gondolta, amelyek inkább a megtorlásra törekednek, mint az igazságszolgáltatásra. Mikó Zsuzsanna levéltáros 2016-ban megjelent kötetében, *A terror hétköznapjaiban* így írt erről: „A hivatásos szakbírákból és a laikusokból felálló bírósági rendszer (vagyis a népbíróóság – B. P.) 1946-ra a politikai leszámolás egyértelmű eszközévé vált.”

Harmadsorban: politikai csatározások és politikai alkuk megléte vagy éppen hiánya döntő módon befolyásolta – az *Egy piaci nap* világábrázolása ezt reprezentálja –, kik kerültek a népbíróóságok elé, és kik kerül(het)ték el az itteni számonkérést. Hadnagy Sándor környezetében úgy sejtik, hogy a helyi kommunista és szociáldemokrata pártvezető lehetett a feljelentő. Nem derül ki, ebből bármi is igaz volna, noha az a kiscsopárdparti közösség, amelynek tagja a tanárember is, logikusnak tűnő következtetésekkel jut el ehhez a feltételezéshez. Az ellene felhozott legsúlyosabb vádpont, hogy leventevezetőként a rábízott tizenhat növendékével Nyugat-Magyarországra ment a közelgő szovjet front elől. Mentésítő körülményként alig kerül szóba, hogy a rábízottakat sértetlenül visszahozta Kunvadásra. A háborús bűntettek kivizsgálásának időszakában ez utóbbi tény nem mentesítette a

tanárt az alól, hogy német kollaboránsnak tartsák. Abban a nagyon megváltozott akusztikájú világban, amely a szovjet megszállással köszöntött az országra, legitim érvként használhatatlan volt, hogy a rábízott levették életét és szabadságát azzal védhette a legjobban, ha kimenekítette őket a keleti megszállók elől. Egy népbíró-sági per előtt nem jó ajánlólevél, ha a vádlottat német csatlósoknak gondolják. A leventeparancsnok Hadnagy Sándor tettének mozgatórugói homályban maradnak: a vádnak és védelemnek egyaránt igazat adhatunk, bár nem egyszerre.

A tanár melletti kiállítás példája, hogy a pogrom előtti napon a szomszédos Karcagon hirdette ítéletet a népbíró-ság a tanár perében, amelyre kisgazda párttársai elkísérték a vádlottat. Spontán módon útközben sokan csatlakoztak hozzájuk, de a város határában a rendőrség feltartóztatta a menetet, félve attól, hogy a tömeg a tárgyalóteremben rendbontásra készül. Elégedetlen és dühös emberek sokasága érkezett vissza ezek után Kunvadásra. A másnapi pogrom kirobbantásához ez a momentum is hozzájárulhatott. Az alföldi kisvárosban ugyanebben az időben elterjedt a hír, hogy eltűnt két kisgyerek. Závada regényírói szerkesztőkészsége ezen a ponton válik tetten érhetővé. A vesztes háború utáni mély társadalmi depressziót átélő közösség nem kizárólag a szegénységgel, a holokauszt tényével és annak következményeivel, a politikai populizmussal szemben védekezésképtelen, hanem hiszékenyek olyan gyülekezetévé válik, amelynek manipulálása *gyerekjáték*. A rémhírek valótlanúsága valósággá, a mindennapok történéseinek alakítójává válik. Tovább siettette a tragédia bekövetkeztét, hogy hiába vezényeltek Karcagról a „puskaporzagú” településre rendőröket, a demoralizálódott, az újjászervezés elején álló erőszakszervezet képtelen hatékonyan fellépni a rendbontók ellen. Mint egy őrizetlenül hagyott lombikban: minden összetevő rendelkezésre állt a robbanáshoz. A pattanásig feszülő helyzetben néhány helybeli lumpen hangadó a zsidók ellen hergelte a tömeget, amely egyszer csak – 1946. május 21-én délelőtt – megindult.

A szerző két irányból közelít a három halálos áldozattal járó lincseléshez. A megismerés és a valóságábrázolás képtelenségére, de legalábbis korlátozott voltára figyelmeztet, ahogyan abba az irányba tolja el az értelmezést, hogy hiába rakjuk össze mozaikkockáinként azokat a valóságdarabokat, amelyek elvihatnak az események megértéséhez, folyton azzal szembesülünk, hogy az észelvűség szabályai szerint mégsem adható kielégítő magyarázat a történetekre. Eldöntetlen kérdés marad, mennyire elemezhető a tömeghisztéria. Még ennél is nyugtalanítóbb az a zavadai megoldókulcs, hogy az egyes emberek tetteire sem adható magyarázat. A tárgyalóteremben a bírói kérdésekre adott feleletek ezt példázzák. Két idézet: „Miért bántotta maga ezeket a zsidókat, akikkel maguknak soha nem volt bajuk?” – hangzott el a kérdés. „Bajunk az nem volt, tisztelt bíróság...” – jött a válasz. A zsidók elleni gyűlöletet olyan képtelen hírekkel korbácsolták fel – ezek korabeli újságcikkekben is megjelentek –, hogy gyerekhúst darálnak a zsidók a kolbászba. A „maguk ezt elhitték?” kérdésre a válasz: „Nem. De hagyjuk magunkat rábeszélni.” A mentális sötétség és zűrzavar fokozhatatlan – a lélektani mérleg így vonható meg.

A másik megközelítési mód az események politikai interpretációja és egyben dekódolása. A kommunista vezetésű belügyminisztérium helyszíni vizsgálóbizottsága „fasiszta jellegű megmozdulásnak” nevezte a történetet, noha ezt a minősítést a néhány hónappal későbbi bírósági eljárás nem támasztotta alá. Hiába kézen-

fekvő valami, ha nem igaz. Ismét a látszat ütközött a valósággal. Ha végigjárjuk a Závada kínálta értelmezési utakat, világossá válik, hogy a valóság egyfelől megismerhetetlen, másfelől annak elfogulatlan és tárgyyszerű megismerésére nem mutatkozik se valós politikai, se társadalmi igény. Különösen ezért nyugtalanító olvasmány az *Egy piaci nap*, és mellette azért is, mert történelmi önismeretünk hiányával, azok vakfoltjaival szembesít a regény. Tegyük a szívünkre a kezünket: a kunmadarasi, majd a nem sokkal később Miskolcon lejátszódott zsidópogromokról (a regény egy fejezet erejéig erre is kitér) vajmi keveset tud az olvasók többsége. Arról, hogy náci haláltáborokat megjárt túlélőket zsidó identitásuk miatt halálra vertek a koalíciós évek Magyarországon. Závada Pál új regényének – ha erre az irodalomnak egyáltalán kínálkozik lehetősége – a megkésve formálódó emlékezetpolitika szempontjából sem lebecsülhető a jelentősége. (*Magvető*)

BOD PÉTER

Vaktérkép e táj

MÉNES ATTILA: *FOLYOSÓ A HOLDRA*

Közhely, hogy a világ s benne hazánk örökké a válság tüneteit mutatja, némi leegyszerűsítéssel mégis kijelenthető, hogy a kétezertíz-es évek pesszimizmusa és szorongása végletesebb és feloldhatatlanabb, világértelmezése sötétebb és kiábrándultabb, mint a kilencvenes vagy akár a kétezres éveké volt. Jól tetten érhető ez a popkulturális világkatasztrófa-ábrázolásaiban és posztapokaliptikus vízióiban, amelyek az irodalomban is éreztetik hatásukat, Cormac McCarthy *Az útjától* Dmitrij Gluhovszkij *Metró*-könyveit. Ebbe a sorba illeszthető Ménes Attila *Folyosó a holdra* című disztópiája is, amely egy világégés utáni Magyarországról ad hírt.

A regény cselekménye három szereplő történetéből rajzolódik ki. Bár a fülszöveg „három mesterien megkomponált monológot” ígér, valójában csak kettőt kapunk. Az első Zuzmóé, az elmeegógyintézetből megszökö egykori szabóé, a második pedig a húgától, a gyermekét egyedül nevelő Maddalenától, becenevén Lenácskától származik. A harmadik fejezet középpontjában Kenyér, Lenácska kamasz fia áll, de történetét nem tőle ismerjük meg, hanem egy egyes szám harmadik személyben beszélő narrátortól. Regénybeli hazánkat valamiféle természeti csapás (egyes utalások alapján tektonikai lemezek mozgása) rádírta le szinte teljesen a föld színéről. Magáról az eseményről (amelynek utóregzései még a fikció jelenében is tartanak) nem hallunk, részben mert mindenki számára evidencia, egy új időszámítás kezdete, részben mert bekövetkeztek Zuzmó és Lenácska még gyerekek voltak, Kenyér pedig meg sem született. Úgy fest, a nyomorúság, amelyből az ország képtelen kilábalni, nem is egészen független az embertől: erre utal a Távol-Keletről importált, az egész vidék flóráját és faunáját tönkretévő feketebogarak elterjedése. Mindez, még ha csak a sejtetés szintjén is, az eszkatológiai értelmezést is lehetségessé teszi, akárha egy bűnös nép posztapokaliptikus bűnhődéséről olvasnánk. Kőrösi Zoltán *Az ítéletidő* című regényében találkozhatunk hasonló em-